

ZOLANG ER NOG TRANEN ZIJN

Hannelore Grünberg-Klein

Zolang er nog tranen zijn

Met een nawoord van Arnon Grunberg

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam 2015

De foto's in dit boek zijn afkomstig uit het familiearchief van de familie Grünberg-Klein, tenzij anders vermeld. Met dank aan de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam voor de reproducties van deze afbeeldingen.

www.nijghenvanditmar.nl

Copyright © erven Hannelore Grünberg-Klein 2015

Nawoord © Arnon Grunberg 2015

Omslag Studio Ron van Roon

Foto auteur Pascale Bonnier

Zetwerk Zeno Carpentier Alting

NUR 320 / ISBN 978 903 88 0053 0

I N H O U D

1. Berlijn	7
2. De St. Louis	19
3. Heijplaat en het Lloyd Hotel	57
4. Kamp Westerbork	65
5. Theresienstadt	99
6. Auschwitz-Birkenau	113
7. Freiberg (Sachsen)	121
8. Mauthausen	135
9. Repatriëring	139
10. Via Parijs naar Amsterdam	151

Noten 157

Nawoord Arnon Grunberg 159

Stamboom 169

Verantwoording 171

I

B E R L I J N

De jaren twintig in Duitsland kenmerkten zich door grote werkloosheid onder het Duitse volk en een bloei van de Joodse cultuur; vooral in de grote steden als Berlijn (de stad van Moses Mendelssohn), Frankfurt, Worms, Mainz (waar Rashi zijn Talmoedscholen had) en Hamburg (waar Samson Raphael Hirsch had gewoond).

Mijn vader, Leopold Klein, kwam uit een gezin met acht kinderen: Nathan, Regina, Julius, Hugo, Selma, mijn vader Leopold, Harry en Hertha. Papa was wel het beste paard uit de stal. Hij bleef trouw bij zijn vader toen deze weduwnaar geworden was, totdat zijn vader stierf. Regina, de oudste zuster van mijn vader, erfde de zaak van haar ouders, een koffer-tassenwinkel. Deze winkel was gevestigd in Oost-Berlijn, niet ver van Unter den Linden, aan de Markgrafenstrasse. Daar heeft de familie Klein met hun acht kinderen gewoond en daar is mijn vader met zijn broers en zusters opgegroeid.

De familie Klein woonde al generaties in Duitsland, net als de voorouders van papa's moeder, die Ephraim heetten. Uit Joodse archieven blijkt dat de familie Ephraim al in de zeventiende en achttiende eeuw in Berlijn een vooraanstaande rol speelde en tot de geprivilegieerde *Hofjuden* behoorde. Hofjuden waren Joden die door de vorsten uit deze eeuwen bij hun hof werden gehaald, omdat ze de staat de materiële middelen tot uitbreiding van zijn militaire en politieke macht konden verschaffen. De familie Veitel Ephraim bezat in de achttiende eeuw een kantklosserij en een andere tak van de familie Ephraim had een goud- en zilvermanufactuur. Oorspronkelijk kwamen deze families uit Rusland.

Mijn vader was een succesvolle en integere zakenman, die zijn groothandel in fournituren en voeringstoffen als selfmade man had opgebouwd. Hij was een wetgetrouwe Jood, die zijn plichten als Jood en als mens tegenover zijn medemensen getrouw nakwam.

Mijn moeder Luise, geboren Tannenbaum, en haar zuster Rosi waren de enige kinderen van mijn grootouders, Carl en Malchen Tannenbaum, die in Hersfeld (Hessen) geboren waren en daar woonden. Mama was een mooie en intelligente vrouw met bruine ogen en blond krulhaar.

De Tannenbaums – er waren acht broers en zusters inclusief mijn grootvader – waren al vele

generaties in Hessen gevestigd. Mijn grootmoeder kwam uit Gleicherwiesen en was een geboren Schloss.

De welgestelde Joden in Duitsland waren lid van de loge Bné Brith, voor zover zij in grote steden woonden. Het hield onder meer in dat men zionistisch georiënteerd was, althans ‘salon-zionistisch’, dat wil zeggen zionist vanuit de comfortabele woonkamer in West-Europa. Ook mijn ouders waren lid van de loge.

In dit beschermde, traditiegetrouwe milieu werd ik aan de vooravond van Hitlers machtsovername geboren bij het Hallesche Tor te Berlijn. Met het oog op het dreigende nazigevaar ben ik het enige kind van mijn ouders gebleven.

Toen ik drie jaar oud was verhuisden mijn ouders van het Hallesche Tor naar de Düsseldorfer Strasse, hoek Uhlandstrasse, niet ver van de Kurfürstendamm.

We hadden daar een reusachtig grote woning met zeven kamers, waar ook het kantoor van mijn vader gevestigd was. Daar werkten zijn secretaresses en een loopjongen en mijn vader ontving er zijn klanten. Zodoende was het de gehele dag erg bedrijvig bij ons thuis en een bestendig komen en gaan. Korte tijd was er ook een meisje speciaal voor mij. Zij moest mij het eten voeren, omdat mijn maaltijden voor mama een wanhoop waren. Ze liepen in elkaar over, omdat ik er zo lang over

deed. Er werd een speelgoedcarroussel gekocht, die ronddraaide en muziek maakte, om mij te doen eten. De associatie van de muziek met het eten maakte mij bij het horen ervan al misselijk. Het meisje at het eten dat voor mij was bestemd zelf op en was dus vlug klaar met het 'voeren'. Toen Joden geen christelijk personeel meer mochten hebben verdween zij gelukkig. De secretaresse en ook de loopjongen waren Joods en maakten altijd grapjes met mij zodra ik me op kantoor vertoonde.

In de Düsseldorf Strasse woonde ook tante Rosi met haar man en dochtertje Ruth. Met Ruth ben ik samen opgegroeid alsof wij zusjes waren. Wij speelden de hele dag met elkaar en waren gelijk gekleed. Op driejarige leeftijd werd ik een korte tijd met Ruth naar de montessorikleuterschool in onze straat gestuurd, een van de eerste van dit schoolsysteem in Duitsland. Er bestond toen nog geen klassenindeling volgens leeftijd. Ik kwam in een groep kinderen tot en met zes jaar terecht en was het jongste kind onder hen. Ik was hun pop, waarmee zij speelden. Op bevel van Hitler werd deze kleuterschool spoedig na mijn entree gesloten. Nu gingen Ruth en ik naar de Joodse kleuterschool, die op de Kaiserdamm gevestigd was. De kleuterschool werd door twee Joodse zusters geleid. We hadden daar wel een leuke tijd. Bij mooi weer gingen we naar de volkstuin die bij de kleu-

terschool hoorde en bij minder goed weer, in de wintermaanden, speelden wij in een grote suite kringspelletjes en spelletjes in groepsverband. Ik was daar nooit buitengewoon enthousiast over.

Mama had een hechte band met haar zuster Rosi. De banden met de broers en zusters van papa en hun gezinnen waren wat lossier en bestonden merendeels uit ontmoetingen op familieverjaardagen en bar mitswa's.

Alle broers en zusters van papa woonden in Berlijn, zijn oudste broer Nathan zelfs vlak bij ons in de buurt. Van papa's jongste zuster Hertha was in 1933 plotseling de man, die communist was, verdwenen. Men heeft nooit geweten of hij door de nazi's is vermoord of door de communisten met een geheime opdracht naar Rusland gestuurd.

Tante Hertha stond met haar zoontje Abi alleen en had geen inkomsten. Papa steunde haar financieel en stond haar op alle mogelijke manieren terzijde.

Mijn grootouders Klein waren allebei voor mijn geboorte al overleden.

De zomervakanties in onze jongste kindertijd hebben Ruth en ik vaak samen bij onze grootouders in hun grote huis in Hersfeld doorgebracht. Toen ik wat ouder was gingen mijn ouders en ik in de zomervakanties vaak naar een Joods hotel in Jhannisbad in Tsjechoslowakije.

De vrijdagavonden en alle joodse feestdagen

werden bij ons thuis gevierd zoals het orthodoxe families betaamt. Ze waren erg gezellig. Er werd gelezen of voorgelezen en we deden spelletjes. Natuurlijk ontstak mama de kaarsen en er werd door papa kidoesj gezegd (dat is de zegenspreuk over de wijn). De maaltijden waren uitgebreid en hadden veel gangen. Mama kon heel goed koken en bakken en besteedde daar vooral voor de feestdagen soms halve nachten aan. Op sjabbat en feestdagen gingen wij geregeld naar onze synagoge in de Passauer Strasse, vlak bij de Kurfürstendamm. Sjabbatnamiddag werd er bij mooi weer gewandeld in de nabije Tiergarten, een geweldig mooi aangelegd bos midden in de stad met wandelpaden, speeltuinen, cafés en een dierentuin. Daar trof de Joodse gemeenschap van Berlijn elkaar. Erna gingen wij koffie drinken en verrukkelijke gebakjes eten bij café Dobrin op de Kurfürstendamm. Dat was een befaamd Joods café, dat het lekkerste gebak van de hele stad had. De inrichting van dit café was buitengewoon luxueus en elegant, met prachtige fauteuils, banken en kroonkandelaars, et cetera.

Papa had er als vaste klant een rekening staan en hij hoefde op sjabbat dus niet te betalen. Het café was altijd propvol. Dobrin werd in de Kristallnacht van 9 november 1938 totaal verwoest en uitgeplunderd, en is nooit meer heropend.

Op de zondagen maakten wij 's zomers uitstapjes in de mooie nabije omgeving van Berlijn:

Grunewald, Wannsee et cetera. Daar werd gepicknickt en er was gelegenheid om je eigen koffie te zetten.

Toen Ruth en ik de schoolplichtige leeftijd hadden bereikt, gingen we naar de Joodse Gemeenteschool aan de Fasanenstrasse, vlakbij de Kurfürstendamm. De nazi's waren inmiddels aan het bewind. Ook de school en de aangebouwde synagoge zijn in de Kristallnacht volledig verwoest en in vlammen opgegaan, op twee reusachtige ingangszuilen na. Deze zuilen vormen nu de ingang van het moderne naoorlogse Joodse gemeentehuis, dat op deze plek gebouwd is.

Ruth en ik hebben op deze school niet alleen een heerlijke schooltijd gehad, maar ook een zorgeloze onbevangen kindertijd, dankzij onze lieve en liefdevolle klassenlerares. Wij mochten haar 'Tante Freundlich' noemen in plaats van juffrouw. Ze is in 1938 naar Palestina geëmigreerd en misschien leeft zij nu nog in Israël. De gehele lageschooltijd – dat is in Duitsland vier jaar – is zij onze klassenonderwijzeres gebleven. Door de omgang met uitsluitend Joodse kinderen en Joodse onderwijzers hebben wij niets van de reeds bestaande Jodenhaat en agressie ondervonden.

Wel hadden we een conciërge-echtpaar in ons huis, dat beslist niet Jodenvriendelijk gezind was, dat voelde ik als kind zelfs. Maar als ik van mijn ouders met kerst naar hun benedenwoning moest

gaan om hun hun kerstcadeau te brengen, deden ze heel zoetsappig en moest ik hun kerstboom bewonderen. Dat was in die jaren mijn enige ervaring met onderdrukte Jodenhaat.

Tante Freundlich, die zeer zionistisch was, leerde ons bewust te worden van onze eigen identiteit. Op joodse feesten, zoals Chanoeka en Poerim, hadden wij feestavonden met uitvoeringen waaraan de hele school meedeed en waar ook alle ouders naar kwamen kijken.

Omdat mijn ouders de joodse lessen op school niet voldoende vonden werd rabbijn Altmann van onze synagoge bij ons thuis gevraagd om Ruth en mij les te geven in de joodse liturgie.

De schooltijd was van 8.00 tot 13.00 uur. Dan gingen wij naar huis. Ook papa kwam 's middags thuis van zijn 'klantentour', zoals hij dat noemde en wij gebruikten samen de warme maaltijd. Van school thuiskomend riep ik al op de trap luidkeels: 'De Hannemann is weer thuis.' Dat was mijn troetelnaam. Vaak ging papa na het eten even rusten op de bank in de eetkamer en dan was het voor mij het toppunt van geluk als ik achter hem mocht liggen en zijn kale hoofd aaien. Ik noemde hem vaak 'Kulli', omdat zijn hoofd zo kogelrond was. Na het huiswerk te hebben gemaakt gingen wij in de namiddag in het nabijgelegen Preussenpark spelen of op de Hohenzollernplatz of de Ludwigskirchplatz.

Daar ontmoetten wij dan ook weer onze schoolvriendinnen. In de zomer aten wij kinderen de avondboterhammen in het park op. In de winter kregen Ruth en ik schaatslessen van echte trainers op de kunstijsbaan en in de zomer zwemlessen in Halensee, totdat zowel schaatsen als zwemmen voor Joden werd verboden.

Het was het jaar 1938 en aan onze vier heerlijke lagereschooljaren was een einde gekomen. We moesten nu allemaal een *höhere Schule* kiezen, dat wil zeggen: onze ouders moesten kiezen. In die tijd hadden kinderen daarin totaal geen inspraak. Mijn ouders besloten mij naar de Joodse Grunewaldschule van mevrouw Toni Lessler te sturen, waar ook Ruth aangemeld werd, en ik meen ook Mary Offentier uit onze klas. De school lag ideaal, midden in het bos en toch vlak bij de stad. Ruth en ik hoefden maar vijf of zes haltes met de tram vanaf de Hohenzollernplatz om er te komen.

Ruths vader, oom Illy, was dit jaar naar Buenos Aires geëmigreerd, en hij wilde zijn gezin zo spoedig mogelijk laten nakomen.

De Grunewaldschule was een rijkeluissschool en lang niet zo gezellig als de Joodse Gemeenteschool in de Fasanenstrasse, waar alle lagen van de Joodse bevolking hun kinderen naartoe stuurden. We moesten een toelatingsexamen doen dat alle vakken omvatte en een halve dag duurde. We wer-

den toegelaten tot de ‘sexta’.

In onze klas zat een meisje, Eva Pestachowsky, dat ik vele jaren later in 1965 in Amsterdam weer zou ontmoeten. Wij waren toen beiden getrouwd en hadden ieder één dochter. Eva heeft ondanks haar liefdeshuwelijk haar oorlogservaringen en de onderduik nooit kunnen verwerken en heeft zich niet lang na onze ontmoeting van het leven beroofd. Ik was erg onder de indruk van haar zelfmoord en voelde me enigszins schuldig, omdat ik niet meer moeite had gedaan haar vaker te ontmoeten en afleiding te verschaffen.

Wij hebben acht maanden op deze school gezeten. Van deze acht maanden kan ik mij alleen maar het afscheid in de aula herinneren, dat kort na de Kristallnacht plaatsvond.

Wij zongen:

*Und zu guter Letzt
Geben wir Dir jetzt
Noch zum Abschied das Geleite.
Wandre mutig fort
Bis zu jenem Ort,
Wo Dir Glück und Heil zur Seite...*

De stemming was heel erg bedrukt. We hebben le-
raren noch kinderen, behalve Eva Pestachowsky,
ooit weer gezien.

Met de Kristallnacht, de brandende synagoges

en kapotgeslagen winkels en warenhuizen van Joden in geheel Duitsland kwam een einde aan onze schooltijd en daarmee ook aan onze kindertijd. Ruth en ik waren toen tien en elf jaar oud.

Ook wij kinderen voelden nu de schrik en angst van deze tijd. Joodse mannen werden uit hun huizen gehaald en naar het concentratiekamp Sachsenhausen gedeporteerd. Mijn vader sliep niet meer bij ons thuis. Papa sliep bij alleenstaande vrouwen, zoals zijn zuster Hertha. Daar zocht de SS niet naar Joodse mannen. De SS ging bij voorkeur 's nachts op Jodenjacht.

Al spoedig gaven mijn ouders onze grote woning op. Alles werd in kisten gepakt en wij verhuisden naar de kleine woning van tante Rosi, Ruths moeder, waar mijn grootouders uit Hersfeld ook al waren komen wonen. Mijn vaders aanvankelijke tegenzin om te emigreren eindigde in een hectische jacht naar een visum voor welk land ter wereld ook; samen met zo vele andere Joden stond hij in de rijen voor consulaten. Er hing een spanning om ons heen en de uitlatingen van agressie, Jodenhaat en Jodenmoordlust waren nu ook voor ons kinderen niet meer verborgen. De droom van de Duitse Joodse burger was uitgedroomd. We hebben toen nog zeven maanden in deze enge atmosfeer in tante Rosi's kleine woning geleefd, met nachtelijke ontvluchtingen naar elders, om mogelijke razzia's te ontvluchten. De dagen werden be-

steed met aankopen van huisraad en kleren voor de emigratie. Mijn ouders maakten liftkisten klaar en kochten nieuwe meubels en een nieuwe keuken-uitzet. Zij hadden het plan in het buitenland een pension te openen.

Nadat de race voor een affidavit voor de Verenigde Staten en voor een certificaat voor Palestina was mislukt was mijn vader erin geslaagd voor ons alle zeven, ook voor tante Rosi en Ruth en mijn grootouders, een visum voor Cuba te bemachtigen. Het ss St. Louis zou op 13 mei 1939 vertrekken van Hamburg met bestemming Havana. Op 12 mei arriveerden wij in Hamburg, waar wij in een nonnenklooster mochten overnachten, omdat alle hotels voor Joden verboden waren. De volgende dag gingen we aan boord.

D E S T . L O U I S

De St. Louis¹ lag in de *Freihafen* van Hamburg; een luxe schip, sneeuwwit gelakt met zwart-wit-rode schoorstenen, waarmee rijke Amerikanen hun pleziertochten maakten. Arbeiders sleepten met kisten vol proviand en een grote hijskraan hief liftkisten de bagageruimte in, de zogenaamde Jodenkisten.

Wij moesten langs tafels lopen: de paspoorten-, deviezen- en douanecontrole. Niemand sprak een woord. Het aan boord gaan van de passagiers, 907 Joodse mannen, vrouwen en kinderen, duurde de hele middag. We kregen eerst koffie en koek en daarna avondeten. Om 20.00 uur begon de St. Louis uit te lopen. Het boordorkest speelde 'Muss i denn...' ('Moet ik dan de stad verlaten...').

De kapitein, Gustav Schröder, was een van de betrouwbaarste mannen van de rederij, zoals in de loop van de lange reis zou blijken. Hij had de bemanning bevolen om de Joodse passagiers als bui-

tenlanders te behandelen. Mijn vader had, zoals alle andere passagiers, de heen- en terugreis vooruit moeten betalen wegens alle eventualiteiten. Er waren allerlei soorten Joden aan boord: orthodoxe die uitsluitend koosjer aten, zoals wij, en anderen, die pas door de rode 'J' in hun paspoort aan hun Joods-zijn herinnerd werden. Er waren advocaten, kleinhandwerkslieden, zakenmensen en artsen. De 'koosjeren' kregen vis- en eigerechten op de menukaart. De eerste haven die we aandeden was Cherbourg. Hier kwamen dertig passagiers aan boord. Op sjabbat en jomtof² werden sjoeldiensten gehouden. Het weer onderweg was onwaarschijnlijk mooi. Er werden concerten gegeven, bokbier- en kostuumfeesten. De reis met deze vriendelijke kapitein en bemanning, die trachtten het de 937 Joden naar hun zin te maken, was als een lang niet genoten vakantie. Op 20 mei passeerde de St. Louis de Azoren en op 23 mei bereikten we de Bermuda's. De zee was rustig, de hemel wolkeloos.

Eind 1938 had een Cubaanse diplomaat de Hilfsverein (Joodse organisatie) duizend paspoorten aangeboden, duizend paspoorten voor duizend dollar per stuk. Zo ging dat toen; aan de ene kant probeerde men vertwijfeld een land binnen te komen dat nog Joden opnam, aan de andere kant sloten landen, gesteund door de Duitse propaganda, zich steeds sterker af voor immigranten, die met

valse paspoorten over de grenzen kwamen en weer weggestuurd werden.

Zo gebeurde het dat er met de St. Louis 937 Joden vertrokken. Op 23 mei stuurde de St. Louis op de Caribische Zee af. De passagiers sliepen, de machinisten werkten aan de motor die een defect had. Aan dek waren alleen nog brandweermannen op wacht. Binnen vijf dagen zou de St. Louis in Cuba zijn. Die nacht ontving de kapitein van de rederij in Hamburg het volgende telegram:

‘Situatie in Havana onoverzichtelijk. Momenteel zelfs St. Louis in gevaar. Doen ons best landing mogelijk te maken.’

In deze nacht stierf onverwacht een van de passagiers. De volgende dag werden onder de passagiers vier advocaten uitgekozen, die de opdracht kregen de inhoud van het onaangename telegram uit Hamburg aan alle anderen mede te delen. Kapitein Schröder was bang dat de landingspermits van de passagiers ongeldig verklaard zouden worden. Maar de rederij had nog goede hoop dat alles in orde zou komen. Gelijk met de St. Louis waren andere schepen met Joodse emigranten aan boord onderweg naar Havana. Men vreesde dat zoveel emigranten tegelijk moeilijkheden zou kunnen opleveren. De St. Louis was de vlugste boot en had voorsprong. Na een onderhoud met de kapitein

werd een telegram aan het Joodse Hulpcomité in Havana gestuurd met het verzoek stappen te ondernemen. Het bleef onbeantwoord. Het agentschap van de Hamburg-Amerikalijn (HAPAG³) in Havana was vol vertrouwen dat de landing in orde zou komen. Er was hun veel aan gelegen dat de reis van de St. Louis goed zou aflopen, want voor de op 29 mei geplande terugreis naar Hamburg over Lisabon hadden ze reeds 280 passagiers geboekt voor 45 000 dollar. Dat betekende veel voor het deviezenarme Duitsland.

Toen ontstond het gerucht dat de landingspoorten van de St. Louispassagiers vervalst waren. Meer dan vierduizend Joden zouden reeds met valse paspoorten van dezelfde bron naar Cuba zijn geëmigreerd. De Cubaanse ambtenaren eisten de permits te controleren. De informatie over de vervalsingen kwam uit Praag. De Duitse ambassadeur van Cuba was toen toevallig in Praag. Op hetzelfde moment reisde ook een SS-*Hauptsturmführer*, Adolf Eichmann genaamd, tot dan leider van de Jüdische Auswanderungszentrale, van Wenen naar Praag. In Duitsland kwam een circulaire van het ministerie van Buitenlandse Zaken in omloop, luidende: 'De antisemitische golf te steunen moet een taak van de Duitse buitenlandse politiek zijn.'

Dit zijn de bewezen feiten. Maar wie ook het foutieve bericht van de permits uit Praag aan Cuba doorgaf, hij had daarmee zijn doel bereikt. Deze

situatie gaf Cubanen de mogelijkheid tot een spel dat meer opbracht en minder riskant was dan het roulettespel...

Op deze 23 mei werd om 23.00 uur het lichaam van de heer Weiler, de gestorven passagier, in zee begraven. Dezelfde avond om 22.00 uur waren bemanning en passagiers wakker geschud door een langgerekt sirenegeluid; het teken voor 'man overboord'. Een aantal passagiers was aan dek gelopen. De kapitein gaf het bevel een roeiboort neer te laten en lichtboeien drevén reeds op de woelige zee. Er werd meer dan een uur gezocht, tevergeefs. De scheepsschroeven draaiden terug. De St. Louis trok nog eens in langzame vaart een kring rondom de ongeluksplaats. Zonder succes. De man die overboord gesprongen was, was een jonge bordewasser geweest. Om 02.30 uur was de boot als uitgestorven.

Op de ochtend van donderdag 25 mei bereikte de St. Louis de Floridastraat. Havana telegrafeerde steeds opnieuw:

'Maak voort, ieder uur kan beslissend zijn.
Jullie moeten de haven op z'n laatst op
27 mei binnenlopen.'

Het zoeken naar de overboord gesprongen bordewasser en de begrafenis in zee hadden bij elkaar drie uur gekost. De voorsprong van de St. Louis

ten opzichte van de andere twee boten met bestemming Havana was nog maar vier uur. Voor het kantoor van de marconist stonden passagiers die hun familieleden in Cuba hun aankomst wilden mededelen. In de winkelstraat van het schip heerste ook drukte. De passagiers wilden hun boordgeld besteden. De bar werd eveneens druk bezocht en sloot niet eerder dan tegen de ochtend. De onzekere toekomst hield de zenuwen van de mensen gespannen. Ze durfden zich niet op de landing te verheugen.

Op de ochtend van 26 mei berekent de kapitein dat de St. Louis met tweeënhalf uur vertraging de haven van Havana zal binnenlopen. Het schip vaart tegen de stroom in, langs de kust van Florida. De passagiers staan aan de reling, verrekijkers gaan van hand tot hand.

's Middags gaan de passagiers hun koffers pakken. De kapitein kondigt het afscheidsdiner aan. Het ontbijt wordt op 03.30 uur in de ochtend gezet. Deze nacht is heet in Havana. Kapitein Schröder seint de aankomst van het schip voor 04.30 uur. Havenarts, douane, politie en de immigratieautoriteiten bellen terug dat ze aanwezig zullen zijn. De St. Louis gooit haar anker uit. Binnen een halfuur zou het verschepen moeten beginnen. Maar de tijd gaat voorbij en er gebeurt niets. De passagiers passeren heel snel de havenarts en staan nu in lange